

О. І. Мізіна,

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, м. Полтава

СКЛАДНОНУЛЬСУФІКСАЛЬНІ АД'ЕКТИВНІ ДЕРИВАТИ, УТВОРЕНІ НА БАЗІ ЧИСЛІВНИКОВО-ІМЕННИКОВОГО СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ З ДРУГИМ НЕСОМАТИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ

У статті окреслено дериваційні, структурно-семантичні й функціональні можливості узуальних ад'єктивних композитів та індивідуально-авторських прикметникових новотворів з матеріально не вираженим суфіксом з першим числівниковим та другим іменниковим компонентом, що вказують на ознаку за віднесенням до частини механізмів, інструментів, зброї; частини споруд, корабля, рослини, ландшафту та ін. З'ясовано їх місце, роль та сфери функціонування в сучасній українській мові.

Ключові слова: нульовий суфікс, формант, нульсуфіксальний спосіб словотвору, узуальний дериват, ІАН (індивідуально-авторський новотвір), ад'єктивний складнонульсуфіксальний композит, несоматичне поняття, мотивований, напівмотивований, немотивований дериват.

В статті очерчені дериваційні, структурно-семантичні та функціональні можливості узуальних ад'єктивних композитів та індивідуально-авторських новообразований з матеріально не вираженим суфіксом з першим числовим та другим іменним компонентом, указывающие на признак по отношению к частям механизмов, инструментов, оружия; частям зданий, корабля, растения, ландшафта и т.п. Выяснены их место, роль и сферы функционирования в современном украинском языке.

Ключевые слова: нулевой суффикс, формант, нульсуффиксальный способ словообразования, узуальный дериват, ИАН (индивидуально-авторский неологизм), ад'єктивний складнонульсуффіксальний композит, несоматическое понятие, мотивированный, полумотивированный, немотивированный дериват.

In this article there have been outlined derivational, structural-semantic and functional possibilities of usual adjectival composites and individual authorial adjectival neologisms with no materially expressed suffix, that have the first numeral and second substantive component, denoting the attribute, related to the parts of mechanisms, instruments, weapons, tools, parts of the buildings, ships, plants, landscape and etc. There have also been discovered their place, role and scope of functioning in the modern Ukrainian language.

Key Words: zero suffix, formant, method of derivation with zero suffix, usual derivative, IAN (individual authorial neologism), adjectival complex composite with zero suffix, non-somatic concept, motivated, half-motivated, non-motivated derivative.

Нульовий суфікс прикметника – історично обґрунтована морфема, що здавна вважається повноправним компонентом українського морфемікону. Разом із закінченням він є важливою складовою частиною словотворчих формантів сучасної української мови, які утворюють розгалужену систему словотвірних типів. Складнонульсуфіксальні ад'єктиви утворюються шляхом основоскладання, обтяженим суфіксацією (формант – порядок слідування основ, єдиний наголос, інтерфікс (або без нього), нульовий суфікс, закінчення).

Серед структурно-семантичних типів композитів з матеріально не вираженим суфіксом досить продуктивним як в узусі, так і серед ІАН є утворення з першим числівниковим та другим іменниковим компонентом з семою «несоматичне поняття». Вони означають частини механізмів, інструментів, зброї; частини споруд і будівель, корабля, судна, рослини, ландшафту, міри довжини і площі, частини меблів; міцність, силу, масть тварин, частини інструментів та зброї, вік та різні темпоральні характеристики.

Дотепер ад'єктивні композити з матеріально не вираженим формантом зокрема і деривати досліджуваного словотвірного типу, утворені за структурою «Ч + І + нульовий суфікс + закінчення **-ий**» взагалі, не були предметом спеціального дослідження, чим і зумовлена **актуальність обраної теми**.

Матеріалом для дослідження послужила картотека, укладена шляхом суцільної вибірки зі Словника української мови (СУМ) [11] (узуальні одиниці), словників інновацій [3; 4; 8; 9] (композиційні новотвори), назви рослин та дерев, вилучених шляхом суцільної вибірки з праць, присвячених науковій систематизації номенів, даних енциклопедичних довідників [1].

Мета статті – виявити активність вживання складнонульсуфіксальних ад'єктивних дериватів з першим числівниковим та другим іменниковим компонентом з семою «несоматичне поняття», специфіку їх функціонування у мові, дериваційні, структурно-семантичні та функціональні можливості.

Ступінь вивченості проблеми. Композиційні деривати з першою числівниковою основою вже були предметом вивчення в роботах українських дослідників, зокрема З. Олійник [7] та О. Селіванова [10] вивчали їх у зіставленні з моделями російської мови, С. Бронікова складні слова з першою числівниковою основою розглядала у функціонально-семантичному полі квантитативності [2]. Ці деривати посідають вагоме місце серед досліджуваних складнонульсуфіксальних ад'єктивних дериватів із огляду на їх численність. Аналізуючи такі слова в загальному масиві композитів, більшість мовознавців називає їх дериватами, що утворилися шляхом композиції основ без участі афіксів (Г. Вокальчук, Н. Гаврилюк, О. Жижома, О. Рудь та ін.). Отже, з огляду на формант, до складу якого входить нульовий суфікс, ці композити не вивчалися.

Виклад основного матеріалу. Композити з першим числівниковим та другим іменниковим компонентом, так само як і решту досліджуваних складнонульсуфіксальних одиниць, можна поділити за встановленням відношень між похідним словом і його твірною основою на семантично **мотивовані**, **напівмотивовані** та **немотивовані** деривати [5, с. 51-52]. До **мотивованих** відносимо композити, що вільно перифразуються в речення, наприклад, **однобокий ніж** – «той, що має лише один робочий бік (про інструмент, механізм тощо)».

До **напівмотивованих** – ті, для перифразування яких треба додаткові слова, що не фіксуються в основі деривата. Полісемантичний складнонультсуфіксальний ад'єктивний дериват **однобокий** у першому прямому значенні слугує для означення більших розмірів однієї частини плодів рослини порівняно з іншою, вказуючи на перевагу на основі порівняння – **однобокі** *плоди*: *При ранньому зараженні [паріою] плоди деформуються, набувають неправильної форми, стають однобокими* [20, с. 633]. До **немотивованих** відносимо нультсуфіксальні ад'єктивні композити, які не перифразуються співвідносними з основами композита підрядними реченнями або словосполученнями, а пояснюються виключно іншими словами, зазвичай в основі таких дериватів лежить порівняння, метафора, образність. Так, композит **однобокий** набуває негативної оцінки у значенні «вузький, обмежений (про діяльність, інтереси, виховання та ін.)»: *Ми такі закомплексовані, такі однобокі...* (Люба Клименко); *Виробіток кожного робітника збільшиться. Це добре. Та є мінус – це однобока спеціалізація робітника* (П. Автомонов) [20, с. 633].

Переважає більшість композитів цієї ЛСГ як узуальних, так й ІАН – **мотивовані**, вони складають 9 лексико-семантичних підгруп.

1. До мотивованих узуальних складнонультсуфіксальних ад'єктивів, що означають **частини механізмів, інструментів, зброї**, відносимо композити з іменниковими основами **-бокий, -зубий** (← *зубець*), **-колесий, -крилий, (однобокий ніж, двозубий гачок, двоколесий велосипед, однокрилий літальний апарат, двокрилий літак)** та ІАН з основами **-бокий, -жалий, -лезий**: *Один ніс меч, важкий двобокий...* (Р. Купчинський) [9, с. 114]; *Сподівання його і звіра ізійшлись на двожаких ножах* (В. Стус) [9, с. 128]; *На толоці плуг лежить дволезий...* (П. Воронько) [9, с. 152].

2. **Частини споруд і будівель, корабля, судна** означають мотивовані узуальні складнонультсуфіксальні ад'єктиви із основами **-верхий, схилий, -головий, -крилий (односхила покрівля, двосхилий, чотирисхилий дах; триверхий храм, чотириверха церква; Триглавий Покровський собор, чотириглава церква; чотирикрилий, шестикрилий млин)** та ІАН із постпозиційними компонентами: **-веслий (Вночі я справлю твої стовеслий корабель** (М. Зеров) [4, с. 145], композит **стовеслий** може бути як мотивованим, якщо виражає точну кількість (сто весел), так і напівмотивованим, якщо в ньому відбувається нейтралізація значення конкретної кількості); **-трубий, -щоглий (двотрубий, трищоглий)**. ІАН **двотрубий** набуває підкреслено негативного забарвлення у словосполученні **двотруба потвора**, де номінується завод чи фабрика з двома трубами, що схожі в темряві на потвору: *Гавкотіння. Убога! Грязь. У тумані – потвора двотруба* (М. Данько) [9, с. 163], переносне значення нультсуфіксального композита **трищоглий** пояснює семантика іменника-дистрибута *сонце: А хлопцеві і сонце вже трищогле розіб'ється об ріг!* (В. Барка) [9, с. 207-208].

3. Нультсуфіксальний ад'єктивний композит **багатолистий** указує на ознаку за віднесенням до частин рослини. До нього можна застосувати перифраз «той, що має багато листя або який має густе листя» [20, с. 81], він функціонує як синонім до **густолистий** («той, що має густе листя»).

4. **Ландшафт** означають узуальні нультсуфіксальні композити з основами **-водий, -горбий, -головий (маловодий водоспад, двогорба висота, двоголовий масив)** та ІАН із постпозиційними компонентами **-горбий, -рікий: ... досить Для семизорбого Рима було однієї в'язниці** (М. Зеров) [3, с. 397]. *Творчий племін стягу... Осяває місто слави і снаги, Землю многолюдну, далеч многоріку, Степові простори, волзькі береги* (М. Бажан). [9 с. 42-43].

5. Лише в узуальному словотворі трапляються композити на позначення **міри довжини і площі**, що мають іменникову основу **-верстий (триверста дорога; чотириверстий шлях)**.

6. До узуальних нультсуфіксальних дериватів, що означають **частини меблів**, віднесено композит **триногий (триногий роаль, триногий складний штатив, триногий столик** – «з поламаною четвертою ногою (ніжкою)» [11, с. 265].

7. Деривати, що означають **міцність та силу**, в узуальному словотворі репрезентовано лише одним дериватом з другою іменниковою основою **-силиий – малосилиий**, що може мати подвійну мотивацію, тобто бути утвореним на основі синтагми «П + І» (*мала сила*) і перифразуватися реченням «той, що має малу силу» чи синтагми «Ч (неознач.-кільк.) *мало* + І» і описуватися перифразою «той, що має мало сили». Друга іменникова основа ад'єктива вказує на властивості істоти, формальна та семантична похідність у ньому збігаються; у СУМ цей дериват наведено в одному значенні «який не має достатньої фізичної сили; недужий, кволий, слабкий»: *старче малосилиий* (Т. Шевченко) [11, с. 612].

8. **Масть тварин** означає узуальний дериват **одномастий**. Складнонультсуфіксальні ад'єктивні деривати із першою числівниковою частиною **одно-** мають переважно значення одиничності, але можуть виступати й у значенні «однаковий» і бути перефразованими словосполученням «той самий, подібний», зокрема це стосується прикметника **одномастий** → «тієї самої масті».

9. **Темпорального значення (вік людини)** надає ІАН друга іменникова основа **-весний**, яка сприяє виникненню позитивної оцінки слова: *Воскресне страдниця, й дитя тривесне засвітить світочі в святковій хаті* (В. Барка) [9, с. 48-49]; *Я наче в сні тебе ловлю. Навколо тиша ні шелесне. Благословляю і люблю Твоє чоло* (М. Вінграновський) [4, с. 178].

Напівмотивовані узуальні нультсуфіксальні композити й ІАН із першою числівниковою основою та другим несоматичним компонентом репрезентовані 7-ма ЛСГ.

1. До напівмотивованих віднесено узуальні нультсуфіксальні ад'єктивні композити, що означають **частини механізмів, інструментів, зброї** з іменниковими основами **-рогий, -головий-**. Вони з'явилися на основі метафоричного перенесення та вказують на подібність рога, голови істоти до гострих виступів на знарядді, інструментах, деталях механізмів: **одноголовий зварювальний апарат; дворогий якір, дворогий наконечник у стріли, дворогий посох**, напр.: *Спископський жезл був таким самим як ігуменський – мабуть, однорогий*

або клюкоподібний. Жезл патріарший був, мабуть, **дворогий**. У 15 ст. **дворогий** посох засвоюють усі архієреї (Історія розвитку священного одягу). До традиційних поетизмів відноситься складноньюсуфіксальний ад'єктивний дериват **дворогий** у дистрибуції з іменником *місяць* (фаза Місяця, коли із Землі видно лише частину його освітленого Сонцем диска): *Он назустріч тобі, з-поза хмар, Виповзає місяць дворогий* (Л. Дмитренко) [11, с. 225].

2. **Частини споруд і будівель, корабля, судна** означають напівмотивовані ІАН із постпозиційними компонентами **-воротий, -жерлий (стovorоті Фіви, многожерле ревіння), -веслий (стovesлий корабель)**. ІАН **стovorотий** бере участь у створенні стилістичної фігури – гіперболи для явного і навмисного перебільшення з метою посилення виразності висловленої думки: *Він бачить Ніл і стovorоті Фіви, Де тиша й сон, незнаний люду тиск...* (М. Зеров) [3, с. 431]. Іменник **жерло**, що утворює другу основу ІАН **многожерлий**, ужитий у значенні «передній отвір у стволі артилерійської зброї; дуло» [11, с. 520] і номінує частину зброї, але, сполучаючись із числівниковою основою **много-** та вступаючи у дистрибуцію з іменником *ревіння*, вживається у переносному значенні, указуючи на звукову наповнюваність: *А далі згадую ревіння многожерле Тупоголової царевої війни...* (М. Рильський) [9, с. 27].

3. Напівмотивовані узуальні складноньюсуфіксальні ад'єктиви та ІАН, що означають **частини рослини**, мають іменникові основи **-бокий, -лисий, -стеблей, -зерний (однoboкi плоди, одностебла рослина, двозерна пшениця, бобівник трилисий, чотирилиста конюшина)**. Ад'єктиви **одностеблей, двозерний, трилисий** співвідносяться з ботанічною нормою і вказують не на кількість частин рослини, а на форму листа, стебла, особливості плодів та зерен. В узуальному композиті **двозерний** друга іменникова основа вказує на обмежену кількість зерен (два зерна) в одному квітковому гнізді: *Двозерна пшениця – вид диких і культурних пшениць: двозернянка* [11, с. 221]. Ад'єктивний дериват **одностеблей** у значенні «той, що росте одним стеблом» указує на суцільність, неподільність стебла і вживається лише у термінологічній біологічній лексикі: *Льон-довгунець – високоросла, одностебла рослина* [11, с. 639]. Композит **трилисий** означає форму листа, його роздільність натрос; номінує рослину із трійчастими листками: *Червоні помпони конюшини, немов їжачки, стовбурчили щетину з трилисий підставок* (М. Коцюбинський) [11, с. 259], а також уходить до складу термінологічного словосполучення *бобівник трилисий*. Композит **чотирилисий** виражає парну кількість листків рослини: *Чи конюшина в них цвіте чотирилиста?..* (М. Бажан) [9, с. 87].

4. **Ландшафт** означають напівмотивовані ІАН із постпозиційними компонентами **-горбий, -озерий, -хвилий**. Композити із компонентами **сто-, тисячо-** виявляють тенденції метафоризації через гіперболізацію першого компонента числівника з конкретно великим значенням. Ад'єктивний дериват **стоозерий** номінує водні простори країни: *Хай згребе їх диявол, до друзочки, всі кришталі Штучні зорі свої по країні багна стоозерий* (Ю. Бедрик). У дистрибуції з абстрактним іменником *думи* ІАН **стохвилий**, що характеризує водну широчінь, може вживатися у переносному образному значенні: *За ластівками налаштуй вітрила і облети країни і світи, де океани дум його стохвилий, щоб істину свого життя знайти* (В. Підпалій) (у значенні «могутні, потужні») [4, с. 148]. Напівмотивований ІАН **тисячогорбий**, що характеризує поверхню місцевості, сполучаючись з іменником *тьма*, уживається в переносному значенні й набуває семантики «той, що характеризується великою кількістю перешкод»: *Скарбів розтрачених підскарбій, Стоїш у тьмі тисячогорбій* (Ю. Бедрик) [4, с. 152].

5. Напівмотивовані ІАН з іменниковою основою **-силий** указують на **силу** та **міць** того, що номінується іменником, який сполучається з цим композитом: *Йде босоніж полями світла доля, І чути дзвін стосилого стебла* (І. Шварко) [9, с. 212] (означає продуктивну силу стебла рослини); *Шуми, лісе, шуми... Я вслухаюсь у шум твій стосилий* (Л. Забашта) (у значенні «гучний»);... *Невже я Прометей, закутий в ланцюги?! О, де такий мільйонносилий мотор?* (В. Басок) [3, с. 278] (у значенні «потужний»); *Він річками мільйонносилими Йде в пустелю – і там весна* (П. Дорошко) [9, с. 180] (означає потужні водні потоки);... *ураган мільйонсилий пройшов...* (М. Семенко) [3, с. 279] (номінує страшну, некеровану природну стихію). Композит **тисячосилий**, сполучаючись з іменником *Бог*, набуває контекстуального значення «сильна, міцна людина, яка здатна все подолати і стати володарем»: *Хвилину тому був я чародій. Титан, володар, Бог тисячосилий!* (М. Вінграновський) [3, с. 446]. Лексичний плеоназм разом із загальним тлом, утвореним алітерацією, виконує виразну поетичну функцію: *Чорні брови хмари хмурають, вражі сили мури мурають – наша ж сила ще стосила сонцем землю вколосила* (П. Тичина) [9, с. 194].

6. ІАН **п'ятизорий** так само, як і композит із другою іменниковою частиною **-крилий (п'ятикрилий)** у сполученні з іменником *зоря* беруть участь у створенні позитивної оцінки. Уходячи до складу художніх фігур, в основі яких лежить знов-таки лексичний плеоназм, композит **п'ятизорий** характеризує форму, кількість променів, кутів символу Радянського Союзу – п'ятикутної зірки: *Наша отчизна – розкований світ, Наша зоря – п'ятизора...* (М. Рильський) [9, с. 71].

7. У поетиці вживається напівмотивований ІАН **стофарий**, що означає **інтенсивність світла вогню**, у сполученні з іменником *сказ* він набуває підкреслено негативного забарвлення: *стофарий сказ* (В. Стус) [4, с. 148]. Індивідуально-авторський ньюсуфіксальний дериват **стоіскрий** у сполученні з іменником *огонь* уживається як епітет із виразною позитивною оцінністю: *Знов летється сердечна філя пісень І сльози спливають на очі, В душі загорівся стоіскрий огонь* (В. Пачовський) [3, с. 434].

Немотивованих дериватів серед композитів досліджуваного словотвірного типу не виявлено.

Отже, складноньюсуфіксальні ад'єктивні деривати, утворені на ґрунті синтагми «Ч + І» за структурою «Ч + І + нульовий суфікс + **-ий**» з другим несоматичним компонентом, є досить поширеним явищем. Найбільша кількість дериватів мотивована, оскільки числівник вимагає чіткої синтагми «кількісний показник чогось». Серед мотивованих – поширені композити з першою основою, що утворена від власне кількісних числівників

першого десятка, та другою – від іменників, що номінують обчислювані предмети. Напівмотивованість забезпечується не стільки другим компонентом, що вживається в прямому значенні, скільки першим: він номінує неозначено велику або малу кількість чогось, виступаючи в переносному значенні.

Мотивовані композити досліджуваної лексико-семантичної групи поширені в ботанічній термінології (*громовик багатолістий, любка дволиста, малаксис однолістий, марсилія чотирилиста, проліска дволиста*). Уживання дериватів досліджуваної ЛСГ у ботанічній метамові розглянуто в окремій статті [6]. Складнонультсуфіксальні ад'єктивні деривати, утворені на базі числівниково-іменникового словосполучення з другим несоматичним компонентом активно функціонують і в технічній термінології (*двозубий гачок, тризубий шип, однокрилий, двокрилий літак, одноголовий зварювальний апарат; дворозий якір*). Мотивовані й напівмотивовані складнонультсуфіксальні ад'єктивні деривати з першою числівниковою та другою іменниковою основами активно функціонують у науковому стилі через те, що, з одного боку, відповідають вимогам терміна – стилістичній номінації певного поняття, з другого, – відображають тенденції до розширення аналітизму в утворенні терміна. У конфесійному та офіційно-діловому стилях такі композити не поширені.

Висновки. Серед композитів, утворених на базі синтагми «Ч + І», де другий компонент має сему «несоматичне поняття», в узуальному словотворі найбільшу кількість становлять мотивовані утворення, що називають чітко окреслену кількість того, що названо другим компонентом. Цим зумовлене їх широке використання в науковій термінології. Семантика напівмотивованих композитів досліджуваної лексико-семантичної групи заґрунтована на перенесенні значення першого компонента з конкретної кількості на неозначену (зазвичай велику), на основі чого можуть виникати стилістичні засоби виразності, широко використовувані в художньому мовленні, зокрема в ідіолектах письменників.

Передбачено в перспективі проаналізувати складнонультсуфіксальні ад'єктивні деривати з першою числівниковою та другою іменниковою основами *-голосий, -громий, -звукий, -зикий, -стукий*, які вказують на звучання та звукову наповнюваність і відносяться до лексико-семантичної групи з семою «звук».

Література:

1. Алфавітний покажчик українських назв рослин [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.eknik.by.ru/FITO/?/FITO/fito1/f0300.htm>
2. Бронікова С. А. Функціонально-семантичне поле квантитативності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» [Електронний ресурс] / С. А. Бронікова – Одеса, 2004. – 17 с. – Режим доступу : <http://www.lib.ua-ru.net/inode/6727.html>
3. Вокальчук Г. М. Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії ХХ століття // Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) : [монографія] / Г. М. Вокальчук ; за ред. А. П. Грищенка. – Рівне : Науково-видавничий центр «Перспектива», 2004. – С. 94-491.
4. Колоїз Ж. В. Тлумачно-словотворчий словник оказіоналізмів / Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг: ТОВ «ЯВВА», 2003. – 168 с.
5. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко – К. : Наук. думка, 1984. – 251 с.
6. Мізіна О. І. Нультсуфіксальні прикметникові деривати в науковому стилі української мови (на матеріалі зоологічної термінології) / О. І. Мізіна // Наукові записки. – Вип. 89 (3). Серія : Філологічні науки (мовознавство): у 5 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 370-374.
7. Олійник З. П. Складні слова з початковим нумеративним компонентом в сучасних російській та українській мовах / З. П. Олійник // Проблемы словообразования русского и украинского языков : [сборник статей]. – Киев–Донецк : Издательское объединение «Вища школа», 1976 – С. 144-151.
8. «Регіональний» словник поетичних неологізмів (Рівненщина) / [відп. ред. Г. М. Вокальчук]. – Вид. 2-е, випр. і доп. – Острог: Вид-во НаУ «Острозька академія», 2008. – 192 с.
9. Рудь О. М. Поетичне слововживання складних прикметників та дієприкметників / О. М. Рудь – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2001. – 270 с.
10. Селіванова О. О. Складне слово: мовні моделі світу (основи зіставної композитології російської та української мов) / О. О. Селіванова. – Черкаси : Вид-во ЦНТЕІ, 1996. – 297 с.
11. Словник української мови : [в 11 т.]. – К. : Наукова думка, 1970-1980.